ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻՑ ՄԻՏԻԼԻՆԻ. ՄԿՐՏԻՉ ԱՎԵՏՅԱՆԻ ՎԵՐԱՊՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թեհմինե Ռ. Մարտոյան
«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Ականատես-վերապրող Մկրտիչ Ավետյանի հուշագրությունը Զմյուռնիայի հայերի խաղաղ կյանքի, նրանց դեմ թշնամանքի արմատավորման, բռնության և տարագրության մասին է: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Մկրտիչ Ավետյանին զինվորագրել և որպես արհեստավոր ուղարկել են Կ.Պոլիս:
Ավետյանը, տեսնելով, որ թուրքերի տրամադրությունները հայերի հանդեպ կտրուկ վատանում են, որոշում է ընտանիքին Դենիզլիից[1] տեղափոխել Զմյուռնիա: Ապա, որոշ ժամանակ անց, Մկրտիչ Ավետյանն իր և 20 ուրիշ ընտանիքների հետ 190 օսմանյան ոսկու դիմաց Զմյուռնիայից հասնում է Միտիլինի[2]: Վավերագրողն իր ձեռագիր-հուշը գրի է առել Հալեպում 1965 թ.՝ 93 տարեկան հասակում:

Բանալի բառեր՝ Զմյուռնիա, Դենիզլի, Կորդելիո, հուշագրություն, Մեսրոպյան վարժարան, Հռիփսիմյանց վարժարան, Առաջին աշխարհամարտ, քեմալական բանակ, հունական բանակ, Մուսթաֆա Քեմալ, Ռահմի բեյ, Միտիլինի:

Երախտագիտության խոսք՝ «Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները» ձեռագիր-հուշը հոդվածի շրջանակում հրատարակության պատրաստելը հնարավոր է դարձել Մկրտիչ Ավետյանի ծոռան՝ Ճորճ Լևոնի Պալըգճյանի ջանքերի շնորհիվ: Շնորհակալ եմ արևմտահայերենի խմբագիր Ավետ Ափոշյանին բարեխիղճ աշխատանքի և անհրաժեշտ խորհրդատվության համար:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 13.05.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 26.10.2022:
The article was submitted on 13.05.2022 and accepted for publication on 26.10.2022.
Статья поступила 13.05.2022 и была принята к публикации 26.10.2022.

Ինչպես հղել՝ Թեհմինե Ռ. Մարտոյան, «Զմյուռնիայից Միտիլինի. Մկրտիչ Ավետյանի վերապրման պատմությունը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), 90-108:
How to cite: Tehmine R. Martoyan, “From Smyrna to Mytilene: Survival Story of Mkrtich Avetyan,” *Tseghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022): 90-108.
Как ссылаться: Тегмине Р. Мартоян, “От Смирны до Митилини. История жизни Мкртыча Аветяна,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 2 (2021): 90-108.

---

1 *Դենիզլի*, արվարձան Զմյուռնիայում:

2 *Միտիլինի* (հուն.՝ Μυτιλήνη), քաղաք Հունաստանում: Էգեյան ծովի Լեսբոս կղզու ամենամեծ քաղաքը:

https://doi.org/10.51442/jgs.0029

Ներածություն

Մկրտիչ Ավետյանը (1872-1972) ծնվել է Դենիզլիում[3], երկար տարիներ զբաղվել կոշկակարությամբ: 1908 թ. ավարտել է Բրուսայի (Բուրսա)[4] պետական շերամաբուծական վարժարանը[5], մի քանի տարի անց ընտրվել թաղային երեսփոխան:

Ավետյանի ծննդավայր Դենիզլին մեծ նշանակություն է ունեցել վավերագրողի կյանքում: Ձեռագիր հուշագրության հենց սկզբնամասում կարևորում է իր՝ դենիզլիցի լինելու փաստը. «Ես Իզմիրի նահանգէն տէնիզլիցի Մկրտիչ Աւետեանն եմ… կօշկակար եւ խանութի տէր, ամուսնացած, զաւակի մը տէր, քաղաքին մէջ 2 թթաստան պարտէզներ հասցնելով՝ փափաքեցայ տիրանալ անոր մասնագիտութեան… Տինիզլին Իզմիրէն երկաթուղիով 8 ժամուայ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Կը բնակէին 150 հայ ընտանիքներ, յոյներ ալ կային, իսկ թուրքեր գերազանց մեծամասնութեամբ եւ սակայն փոքր Ածուն (հաւկիթը), որ օգտակար սնունդ մըն է մարդուս, այնպէս ալ հայը նմին զնման միջավայրում կը փնտռուէր ամէն մարզերուն մէջ, կրնամ ըսել՝ երկրին հոտաւետ ծաղիկն էր՝ ամենուն հաճելի»[6]:

Հուշագրության մեջ կարևոր անդրադարձ է արվում վավերագրողի կրթական կյանքի որոշ փուլերին: Բրուսա հասնելու դժվարությունների և շերամապահության վարժարանում ուսանելու մասին է Ավետյանի հետևյալ գրառումը. «1906 Կարմիր Սուլթանի օրով՝ հայերուս ծովային ճամբորդութիւն արգիլուած էր, դժնդակ պայմաններու մէջ ցամաքի եւ երկաթուղիի ճամբով հասայ Էսկի Շեհիր, հոնկէ նոյնպէս ցամաք… հասայ Պրուսա եւ մտայ Թորգոմեանի շերամապահութեան դպրոցը: 2 տարի ուսանելէ ետք շրջանաւարտ եղայ: Պոլսոյ նաւով վերադարձայ քաղաք. նոյն տարին Կարմիր Սուլթանը գահընկեց եղաւ: Հայերուն ծովային ճամբորդութիւնը ազատ էր: Քաղաքին մէջ կար հրեայ առեւտրական մը Խայըմ Արտիթի անունով հում

---

3 Դենիզլիի հայերը ներգաղթել են 17-րդ դարում Իրանից: Նախապես ցրված լինելով քաղաքի տարբեր մասերում՝ ստեղծել են իրենց թաղամասը՝ Վերի և Վարի թաղերով, որոնց կենտրոնում կառուցել են եկեղեցի ու հայկական դպրոց: Ծերերը խոսել են բացառապես հայերեն, իսկ երիտասարդները՝ հայերեն և թուրքերեն: Դենիզլիի գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկի վրա պահպանվել է արձանագրություն՝ «Զմիւռնիացի Խաչատուր որդի Յովհաննու Տէր Խաչատուրեան, ծաղկեալ ձրիք եւ շնորհօք, ի հասակի երեսուն եւ վեց ամաց, աստ ընդ օտար աստեղօք, հանգեաւ ի Քրիստոս ի 29 Յուլիս 1878»: Տե՛ս *Մեր Զմիւռնիան* (Նիւ Եորք, Զմիւռնահայ միութիւն, 1961), 181:

4 *Բրուսա*, մինչ XX դարը տարածված էր քաղաքի հունական անվանումը՝ *Պրուսա* (հուն.՝ Προύσα), 1919-1922 թթ. Հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում հունական բանակն ազատագրում է քաղաքը, սակայն 1922 թ. վերջին այն անցնում է Թուրքիային: 1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո Բրուսան (թուրք.՝ Bursa) դառնում է արդյունաբերական խոշոր կենտրոն. գտնվում է Թուրքիայի հյուսիսարևմտյան մասում:

5 Օսմանյան կայսրության շերամաբուծության և մետաքսի արտադրության զարգացմանը մեծ զարկ է տվել Գևորգ Թորգոմյանը. 1888 թ. նա Բրուսայում հիմնում է շերամաբուծական վարժարան: 33 տարի շարունակ Թորգոմյանը վարում է վարժարանի տնօրենի և ուսուցչապետի պաշտոնը: Այս ուսումնական հաստատության շնորհիվ գիտական հիմքի վրա է դրվում շերամաբուծությունը: Տե՛ս Անահիտ Աստոյան, *Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը և նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, Գիտություն, 2017), 27:

6 Մկրտիչ Աւետեան, *Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները*, ՀՑԹԻ նախնական ֆոնդ, թ. 231:

եւ եփած կաշուի վաճառական. միանգամայն կը զբաղէր մետաքսի առ ու ծախով: Փափաքեցաւ ընկերանալ ինձի հետ, համաձայնելով կը գործէինք այս 3 տեսակի ճիւղերուն հետեւելով»[7]:

Ձեռագիր հուշագրության սակավաթիվ էջերում, թվում է, ծավալուն տեղեկություն չի հաղորդվում, սակայն առանցքային թեմաների համապատկերում պայմանականորեն ուրվագծել ենք հետևյալ բաժինները.

ա. Զմյուռնիայի բնակչությունը՝ համաձայն Ավետյանի հուշագրության,
բ. Զմյուռնիաբնակ հայերի ներգրավվածությունը դատական համակարգում,
գ. Վաճառական դասը Զմյուռնիայում,
դ. Զմյուռնիայի հայերի գիտակրթական ձեռքբերումները,
ե. Երիտթուրքական հեղաշրջումն ու զմյուռնիաբնակ հայերի դրությունը,
զ. Մկրտիչ Ավետյանը՝ օսմանյան բանակի զինվոր,
է. Մասնակի տեղահանություններ Զմյուռնիայում,
ը. Բնաջնջում, հրկիզում և տարագրություն,
թ. Քաղաքական իրադրությունը և Ավետյանի դիրքորոշումը:

Զմյուռնիայի հայերը

Անդրադառնալով Զմյուռնիայում հայերի նախնական բնակությանը՝ նշենք, որ քաղաքի բարձրադիր վայրում հայերը կառուցում են Սբ Հովակիմ-Աննայի մատուռը և մի գերեզմանատուն՝ թուրքական թաղամասի մոտ: Հայտնի է, սակայն, որ հայերը թուրք բնակչության անբարյացակամ վերաբերմունքի պատճառով 1500-ականներին տեղափոխվում են Հայնոց անունը կրող մեկ այլ թաղամաս[8]: Ավետյանը, կարևորելով Զմյուռնիայի բազմամշակույթ բնակչության տեղաբաշխվածության մանրամասները, հաղորդում է. «Իզմիրի ժողովուրդը չորս ազգերէ բաղկացեալ էր. յոյները մեծամասնութիւն կը կազմէին՝ ներքնապէս թէ արտաքին, տիրող լեզուն յունարէնն էր, որու համար թուրքերը «կեաւուր» Իզմիր կ'անուանէին. երկրորդը՝ թուրքերը ներքնապէս, առանց արտաքինը հաշուելու. երրորդը՝ հայերն էին, իսկ չորրորդը՝ հրեաները: Կային փոքր ուրիշ ազգեր եւս: Իմ կարծիքով, հայերը հարիւր հազարէ աւելի պէտք է ըլլան՝ ըստ երկրին Ապահովութեան պետին յայտարարութեան: Հակառակ յոյներու մեծամասնութեան, հայերու հսկողութիւնը պետական աջալրջութեան տեղը կը գրաւէր թէ՛ հրապարակային, եւ թէ՛ ազգային հարցերուն մէջ, հայը կ'ուզէր հպարտ ապրիլ իր բնածին ուշիմութեամբ եւ քաջութեամբ …»[9]:

---

7 Աւետեան, *Յուշեր*, 4:

8 Հայնոց թաղամասը բաժանված էր լայն, կանոնավոր ու մաքուր փողոցների: Հայնոցում էին տեղակայված Առաջնորդարանը, եկեղեցիներ, Մխիթարյան վարժարանը, բողոքականների ժողովատեղին, դպրոցներ, ազգային հիվանդանոցը, հայ ընթերցատունը, ազգային մշակութային հաստատությունները, գերեզմանատունը և այլն: Տե՛ս Ասյա Գրիգորյան, Վաչիկ Բրուտյան, *Զմյուռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր (19-րդ դարի սկզբից մինչև 1922 թ.)* (Երևան, Իրավունք, 2007), 11: Ծատուր Աղայան, Հայերը՝ Թուրքիայում (Երևան, Հայաստան, 1994), 10, 43-45:

9 Աւետեան, *Յուշեր*, 12:

Զմյուռնիաբնակ հայերի ներգրավվածությունը դատական համակարգում

Մկրտիչ Ավետյանի հուշագրությունը նկատելիորեն տարբերվում է սեփական ժողովրդի հանդեպ վավերագրողի սիրո ու գնահատանքի արտահայտությամբ. հուշագրության մեջ Ավետյանն առանձնակի հիացմունքով է անդրադառնում այն ոլորտներին, որտեղ զմյուռնիաբնակ հայերը զգալի դերակատարում են ունեցել: Դատական համակարգում Դենիզլիի հայերի մասին է Ավետյանի հետևյալ վկայությունը. «Դատարանին մէջ կային պաշտօնական հայ աղաներ եւ դատաւոր՝ Գրիգոր էֆենտի Փարազամեան ագշեհիրցի, մեճլիսի իտարէին[10] մէջ միութեսառիֆի[11] կողքին նստած Օննիկ Փեշթիմալճեան անունով աղայ մը, որ շաբաթը երկու անգամ ժողով կը գումարէին երկրին կարեւոր խնդիրներուն մասին: Կրնամ ըսել՝ եթէ Փեշթիմալճեանը բացակայ ըլլար այդ ժողովին, այն օրուան լուծելիք խնդիրները առանց որոշում ստանալու կը յետաձգուէին՝ հակառակ իսլամ եւ յոյն աղաներուն ներկայ ըլլալուն. կար թաղապետութեան մէջ աղայ մը եւ ուրիշ պաշտօնեաներ ունէր հայ փաստաբաններ եւ պետական պաշտօնեայ հայ գրագիրներ»[12]:

Մկրտիչ Ավետյանն անդրադառնում է նաև բնակչության վաճառական դասին, ինչը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Զմյուռնիայի համայնքային կյանքին բնորոշ կողմերից մեկի մասին:

Վաճառական դասը Զմյուռնիայում

Զմյուռնիայի հայերը վաճառականի բնատուր խելքի և ընդունակության շնորհիվ մեծ հռչակ էին վայելում ոչ միայն քաղաքում, այլև նրա սահմաններից դուրս. 17-րդ դարում Զմյուռնիան Իրանից և Եվրոպայից ներկրվող ապրանքների շտեմարան էր: Հայ վաճառականներն իրենց ապրանքները Փոքր Ասիայից և Իրանից ուղտերի քարավաններով բերում էին Զմյուռնիա և հոլանդական նավերով փոխադրում Եվրոպա՝ Վենետիկ, Մարսել, Հոլանդիա[13]:

17-19-րդ դդ. Զմյուռնիայի հայ, հույն և հրեա վաճառականները գերիշխող դիրքեր ունեին Այդընի, Ալաշեհիրի, Մանիսայի և Էգեյան ծովի առափնյա շրջաններում ու բավարարում էին ոչ միայն տեղական, այլև եվրոպական արտադրության հումքի պահանջարկն այդ վայրերում, խթանում գյուղատնտեսական արտադրության զարգացումն Օսմանյան պետության մեջ[14]: Ավետյանը, անդրադառնալով առևտրում հայերի ներգրավվածությանը, գրում է. «Առեւտրական շրջանակը հայերուն գրաւման տակ կը գտնուէր. երեք մեծ մանիֆաթուրայի[15] մեծ մթերանոց ունեցող հայեր կային, իսկ արհեստաւորները հայ եւ յոյներ էին[16],– ապա մեկ այլ հատվածում

10 *Մեճլիսի իտարէ* (թուրք.՝ Meclis-i idare), կառավարման խորհուրդ:

11 *Մութասարրֆ* (թուրք.՝ mutasarrıf), վարչական տարածքի կառավարիչ պաշտոնյա, գավառապետ:

12 Աւետեան, *Յուշեր*, 1-2:

13 Հրաչյա Աճառյան, *Հայ գաղթականության պատմություն* (Երևան, Զանգակ, 2002), 551:

14 Նույն տեղում, 196:

15 *Մանիֆաթուրա* (մանուֆակտուրա), աշխատանքի բաժանման վրա հիմնված ձեռնարկություն:

16 Աւետեան, *Յուշեր*, 9:

հավելում է,– Իզմիրը առեւտրական տեսակէտէն երեք լայնածաւալ նահանգներու բաց դուռն էր: Մանիֆաթուրայի սպառումը հայ վաճառականներու հսկողութեան ներքեւ կ'ընթանար: Կային 2 հայ վաճառականներու մեծ մթերումներ, նաեւ վերջին արդիականութեամբ շինուած մեծ վաճառատուներ, որոնց մէջ մտնելէ յետոյ ելքը դժուարին կը թուէր մտնողին: Սիվրի Հիսարլեան եւ Ազնաւորեան, Սպարդալեան, Իփլիքճեան, Կոճամանեան եւ Անտոնեան, Պաքըրճեան, Եսայեան, Իպրանոսեան մանիֆաթուրայի մեծ վաճառատուներ էին, որոնց մէջ մարդ կը կորսնցնէր իր ելքի դուռը: Կար վերէն վար մեծ շուկայ մը Արաբեան անունով»[17]:

Զմյուռնիայի հայերի գիտակրթական ձեռքբերումները

Զմյուռնիայի հայերը գիտակրթական, գիտահիրատարակչական, մշակութային, արհեստագործական կարևոր գործունեություն են ծավալել: Բազում են այն օրինակները, որոնք վկայում են նրանց հասարակական, կրթական, մտավոր կյանքի զարգացվածության մասին: Գրեթե բոլոր հայերը տիրապետում էին թուրքերենին, շատերը՝ հունարենին, իսկ վերնախավը գիտեր ֆրանսերեն, իտալերեն, անգլերեն[18]: Տեղի հայ բնակչությունը դարերի ընթացքում ձեռք էր բերել մշակութային ուրույն դիմագիծ: Հայտնի դպրոցներից Մեսրոպյանի և Հռիփսիմյանցի շրջանավարտներից շատերը (Ստեփան Ոսկանյան, Գալուստ Կոստանդյան, Գրիգոր Չիլինկիրյան, Մարկոս Աղաբեկյան, Մատթեոս Մամուրյան, Մեսրոպ և Գրիգոր Նուպարյաններ, Մսեր և Գրիգոր Տետեյան եղբայրներ և այլք) հետագայում դառնում են հասարակական, քաղաքական, մշակութային և հոգևոր գործիչներ:

Ավետյանը, կարևորելով Զմյուռնիայի կրթական կյանքի առանձնահատկությունները, գրում է. «Իզմիրի մէջ, բացի հայերու մասնաւոր դպրոցներէն, կար Մեսրոպեան երկրորդական Ազգային վարժարան մը, որուն տնօրէնը Զաքար Զաքարեանն էր: Նաեւ Աղջկանց Հռիփսիմեանց վարժարան՝ իր մանկապարտէզով, Պոյաճեան անուան տակ կար գիշերօթիկ վարժարան մը՝ արուարձաններէն եկած տղայոց համար: Ունէր Ամերիկեան երկսեռ քոլեժ մը Փարատիսոյի մէջ, ուր կը յաճախէին շատ մը հայերու զաւակներ»[19]:

Եկեղեցաշինությունը հայ գաղթաշխարհի պատմության մեջ հայապահպանության անհրաժեշտ պայման և նախադրյալ է եղել: Զմյուռնիայի եկեղեցիների պատմությունը մեծապես նպաստում է գաղթավայրի պատմության ճշգրիտ վերարտադրությանը,

---

17 Ավետյանը, ներկայացնելով Զմյուռնիայի հայ վաճառականների գործունեությունը, ընթերցողին է փոխանցում նրանց հետագա ճակատագրի մանրամասները. «Այս մարդիկը Իզմիրի Քեմալի գրաւման ժամանակ վաճառատուները հրկիզուելով՝ աքսորուեցան Իզմիրէն հեռու վայրեր, ուր հողատէրերու մօտ վասն աւուր հացի աշխատեցան եւ ուրիշներ ճամբու շինութեան վրայ քարեր կոտրելով փճացան: Սոյն տեղեկութիւնս ինձի յայտնող ուշակցի Միհրան էֆենտի Եաքուպեանն է, որ մազապուրծ ազատած է ուշակցի իր թուրք բարեկամի մը միջնորդութեամբ, Աթէնք եկած էր մերկ վիճակի մէջ: Ասիկա փոքր միջադէպ մըն է՝ նայած Իզմիրի հայութեան ալեկոծ եւ դառն սպառնալիքներու դէմ», 10:

18 *Armenian Smyrna/Izmir: The Aegean Communities*, ed. Richard Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2012), 2-3.

19 Աւետեան, *Յուշեր*, 9:

անգամ հանդես գալիս իբրև նշանախեց՝ հայ համայնքի նկարագիրն ու պատմության փուլերը վերհանելու և բնութագրելու տեսակետից[20]:

Զմյուռնիայում կառուցված եկեղեցիների մասին Ավետյանը հաղորդում է. «Իզմիրի մէջ կար երկու եկեղեցի. մին նշանաւոր Սուրբ Ստեփանոսը[21]՝ իր անառիկ բերդովը պաշարուած, իսկ միւսը՝ Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ շինած էին եղբայրք Սպարդալեաններ իրենց ծախքով, վարը եկեղեցի, վերը՝ աղքատաց համար հիւանդանոց: Եկեղեցւոյ մուտքին կը փայլէին եղբայրք Սպարդալեաններու դէմ դիմաց երկու խոշոր արձանները»[22]:

Ավետյանն անուշադրության չի մատնում նաև գիտահրատարակչական ոլորտը. անդրադառնալով Զմյուռնիայում հրատարակվող թերթերին՝ գրում է. «Հրապարակին վրայ կար Արեւելեան մամուլ, Կաւրոշ օրաթերթեր, Բժիշկ ամսաթերթ եւ այլն…»[23]:

Գիտակրթական կյանքի համապատկերում հուշագրողն առանձնակի հետաքրքրությամբ անցում է կատարում բժշկագիտության ոլորտին: Այսպես՝ «Հայերը ունէին ազգին տրամագլխով դեղարան, որու դեղագործը Թորոս էֆենտի Օտապաշեան կ'աշխատէր թոշակով, կար նաեւ յոյն դեղարան մը: Վերջին տարիներուն ունեցանք հայ բժիշկ Գրիգոր էֆենտի Մնացականեան անունով քիմիագէտ դեղագործ մը Գէորգ Տէր-Գալուստեան անունով, նաեւ եղբայրը՝ Աբգար Տէր-Գալուստեան»[24]: Ապա ավելացնում է. «Կային շատ մը բժիշկներ, որոնց մէջ նշանաւոր են բժիշկ օփերաթոր Սպարթալեանը՝ իր հիւանդանոցով, բժիշկ Ճելէպեան՝ մասնագէտ ներքին հիւանդութեան, նոյնպէս Կոստանեան եւ Փաշապէզեան: Թաղապետութեան մէջ կային շատ մը հայ բժիշկներ, նաեւ դեղագործներ»[25]:

Հուշագրողը ներկայացնում է նաև անասնաբուժության ոլորտում հայազգի մասնագետներին. «Իզմիրի նահանգին Անասնաբուժութեան ընդհանուր քննիչը հայ մըն էր՝ Պայթար Արթին էֆենտի, կուսակալներ Սայիթ եւ Ռահմի փաշաներուն աջ բազուկն էր, որ Քեմալի կողմէ գրաւման Իզմիրի Սովուկ քոյուի մէջ իր մաքսային բժիշկ քիմիագէտ Գէորգ Տէր-Գալուստեանի եւ եղբայրը՝ դեղագործ Աբգար Տէր-Գալուստեանի 60 ընկերներովը միթրիլիոզի բռնուեցան»[26]:

---

20 Ալբերտ Խառատյան, *Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական և այլ գաղթօջախները (XVI-XIX դ. I կես)* (Երևան, Գիտություն, 2022), 182:

21 Սբ Ստեփանոս եկեղեցու ճարտարապետներն էին Մելքոն Երամյանը, Սիմոն Կեսարացին, Պոլսի Կոնտիկ Մինասը: Եկեղեցին շրջապատված է եղել ընդարձակ այգիներով: Գերեզմանոցի շիրմաքարերի արձանագրությունները վկայել են այն մասին, թե հայերը որտեղից են գաղթել Զմյուռնիա (Ջուղա, Թիֆլիս, Երերուկ, Գանձակ,Գողթն, Շաշիգետ):

22 Աւետեան, *Յուշեր*, 11:

23 Նույն տեղում, 9:

24 Ձեռագրից տեղեկանում ենք, որ 1922 թ. քեմալականների՝ Զմյուռնիայի գրավման ժամանակ հայ բժիշկ Գրիգոր էֆենդի Մնացականյանը, դեղագործ Գևորգ Տեր-Գալուստյանը, եղբայրը՝ Աբգար Տեր-Գալուստյանը, հայրը՝ Տեր Գալուստ քահանան և 60 այլ մտավորականներ Կորդելիոյում շղթայակապ, մերկ վիճակում գնդակահարվել են. «Յետագային իրենց հօր՝ Տէր Գալուստ քահանայի եւ ուրիշ 60 մտաւորականներու հետ Իզմիր Քորտելիո Սովուկ քոյու ըսուած վայրին մէջ շղթայակապ մերկ վիճակով միթրիլիոզի բռնուեցան Մուստաֆա Քեմալի մարդոց կողմէ 1922-ի Իզմիրի գրաւման», Աւետեան, *Յուշեր*, 6:

25 Աւետեան, *Յուշեր*, 9:

26 Նույն տեղում, 10:

Ավետյանը պարզապես չի պատմում, այլ անվանական շեշտադրումներով է հաղորդում տեղեկությունները. առանցքային կերպարները հետագայում այլ հետազոտողների համար կարող են ուսումնասիրության նյութ դառնալ: Տպավորությունն այնպիսին է, որ Մկրտիչ Ավետյանն իր հուշերը շարադրելիս փորձում է ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել զմյուռնիաբնակ հայ երևելիների գործունեությունը: Ավետյանի հաջորդ հաղորդումը Զմյուռնիայի փաստաբանների մասին է. «Կային շատ մը հայ փաստաբաններ, որոնց մէջ նշանաւոր էր այնթապցի Նազարէթ էֆենտի Հիլմին[27], որ կուսակալ Ռահմի Պէյի[28] խորհրդատուն էր: Իզմիրի նահանգին հողագործական ընդհանուր քննիչը Զաքար Զաքարեանն էր, շատ յարգուած թուրքերու կողմէ: Կային կառաւարութեան մէջ առաջին աստիճանի վրայ գտնուող հայ դատաւորներ, վճռաբեկ ատեանի դատախազներ, վերջապէս, հայերը պետական շրջանակէն ներս ուրոյն տեղ կը գրաւէին, նաեւ եւրոպական պաշտօնական տեղերը հայերը իրենց ուղիղ գործառնութեամբ յարգանք կը վայելէին»[29]:

Կրթագիտական, մշակութային խաղաղ կյանքի պատկերի ուրվագծումներին զուգահեռ՝ Մկրտիչ Ավետյանը ներկայացնում և մեկնաբանում է ներքաղաքական իրողությունները:

Երիտթուրքական հեղաշրջումն ու զմյուռնիաբնակ հայերի դրությունը

1908 թ. գալով իշխանության՝ երիտթուրքերը թուրքական ազգայնականության գաղափարախոսությունը պետական քաղաքականություն են դարձնում և դեռևս բազմէթնիկ կայսրությունում այն գործադրելու մեթոդներ փնտրում[30]:

Հետաքրքիր է, թե ինչպես է Ավետյանը ներկայացնում հեղաշրջումից հետո տեղի ունեցած իրողությունները և հատկապես գնահատում տեղի հայերի շրջանում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի աշխատանքները. «Ինչ որ պատահեցաւ 1912-էն յետոյ ես 27-28 տարեկան էի: Ազգին կողմէ թաղական ընտրուեցայ միանգամայն երէցփոխ, ազգին ամէն գործերը հովանաւորող էի: Ազգի անուան հեռագիր մը կու գայ Մերսինէն[31], ժամակոչ Սեդրաքը կ'առնէ, երեկոյեան կը յանձնէ ինձի: Մերսինի Դաշնակցութեան Բիւրոն մեզ կը հաղորդէ տեղւոյս Իթիհատ կուսակցականներուն հետ միասին գործենք, բայց չենք գիտեր՝ ինչ է գործերնիս: Ժողովի հրաւիրեցի մեր

27 *Նազարէթ Հիլմի* (Նազարեթ Ներսեսյան), փաստաբան, Օսմանյան պետության խորհրդարանի՝ Զմյուռնիայի պատգամավոր: Սպանվել է 1922 թ. քեմալականների՝ Զմյուռնիա մտնելու հենց առաջին օրը: Ավետյանի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ «Իզմիրի դէպքին իր տան սպասաւորող թուրքի մը կողմէ գլխատուեցաւ», 10:

28 *Ռահմի Պէյ* (թուրք.՝ Evrenoszade Rahmi Bey, 1874-1947), Այդընի նահանգապետ (1913-1917): Ծնվել է Սալոնիկում Էվրենոսների ընտանիքում: Ազգանունների օրենքի ընդունումից հետո վերցրել է *Արսլան* ազգանունը: Ընտրվել է պատգամավոր Սալոնիկից (1908, 1912): Անդամակցել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը:

29 Աւետեան, *Յուշեր*, 10:

30 Ռեգինա Ա. Գալուստյան ««Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսության զարգացումը (1889-1908)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 7, no. 2 (2019), 29:

31 *Մերսին* (թուրք.՝ Mersinli), թաղամաս Զմյուռնիայում:

ընկերները, որոնք ինձմէ տարիքոտ էին, խնդիրը չկրցանք լուսաբանել, որոշեցինք դէպքերու յայտնութեան սպասել»[32]:

«Միասնաբար գործելու հնարավորության» մասին է Ավետյանի ներքոբերյալ վկայությունը. «Անցան ամիսներ, օր մը տեղւոյս Իթիհատի ակումբը հրաւիրեցին ազգային մարմինը եւ հոն յայտարարեցին՝ կեդրոնէն եկած հրահանգին համաձայն հայ տղամարդիկ պարտաւոր են 15 տարեկանէն վեր եղողները ասինչ օր հայոց դեղարանը գալ եւ հոն երդման արարողութիւն մը կատարել՝ միասնաբար գործելու մասին: Այժմ կը նկատենք հեռագիրը լուծումը գտաւ: Ժողով գումարեցինք կրկին եւ որոշեցինք ենթարկուիլ հրահանգին: Ներկայացող հայ տղամարդիկ Իթիհատի վարչութեան առջեւ Աւետարանի եւ Սուրի վրայ ձեռք դնել տալով երդում ըրին, թէ ապագայի Իթիհատ կուսակցութեան հրամանին համաձայն միասնաբար պիտի գործենք: Մի քանի ամիս յետոյ կրկին մեզի ակումբ հրաւիրեցին, խմիչքով եւ այլ ուտելիքներով այնպէս մը հիւրասիրեցին մեզ, որ մեր արժանիքէն բարձր գտանք: Ստիպուեցանք փոխարինել այն հիւրասիրութեան: Մենք ակումբ չունէինք, յարմարցուցինք վայր մը ծայրայեղ հիւրասիրութեամբ պատուեցինք զիրենք: Այլեւս մեր մէջ «կեաւուրը» վերացուած, եղբայրացած, որեւէ գաղտուկ բան չունեցանք: Այս կացութեան մազերը ճերմկցած մարդիկ ունեցան խստիւ դիտողութիւններ, բայց ի զուր, շփացած նոր սերունդին սպառնալիքը աւելի ծանր ազդեց, դէպքերը օրէօր ծանրացան, սակայն եղբայրութիւնը սերտ կապ կը հաստատէ Իթիհատի ամէն դեղահատը կուլ տալով անկեզու»[33]:

Մկրտիչ Ավետյանը՝ օսմանյան բանակի զինվոր

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուն պես Ավետյանին զինվորագրում են օսմանյան բանակ, որի մասին հուշագրության մեջ կարդում ենք. «1914-ին համաշխարհային պատերազմը պայթեցաւ: Կը գտնուէի քաղաքս՝ Տենիզլի: Զինուոր կանչուեցայ եւ փրկանք տուի: Մինչեւ 1916-ի վերջերը երեք անգամ փրկանք վճարեցի՝ «Պետելի նաքտի»[34]: Ի վերջոյ ելաւ «Թատտի պետել» օրէնքը, զինուոր եղայ եւ զիս ղրկեցին Պոլիս Այ-Իստիֆանոս որպէս արհեստաւոր: Թուրքերը ղրկեցին արհեստանոցներ, իսկ քրիստոնեաները մարզելով՝ ղրկեցին Պաղտատ «Աղըր տեքօ թապուրին»: … Պոլսոյ Հայտար փաշա կայարանին չայըրլը պախչէէն[35] ես փախայ, ծածկուելով գոմէշի կառքին տակ, նոյն օրը կաշառելով երկաթուղիի պաշտօնեաներէն մին, գիշերով դժնդակ պայմաններու մէջ, վակոնսերուն վրան պառկած վիճակի մէջ երկար մէջէ անցնելով, հասայ Իզմիր: Իզմիրէն բարձրացայ Սապանճայի լեռներ, ուր կը հսկեն լազերը, 15 օր անօթի ծարաւ պտտելէ ետք, եկայ տեղ մը, ուր ձորի մէջ զինուորները պետութեան հաշոյն տախտակ կը սղոցեն: Հայեր էին զինուորները, խնդրեցի, որ հաց տան ինձի. ըսին՝ մեր հացը կէսօրին կը բերէ, չունինք: Հեռացիր այստեղէն, եթէ

32 Աւետեան, *Յուշեր*, 3:

33 Նույն տեղում, 3-4:

34 *Պետելի նաքտի* (թուրք.՝ bedel-i nakdi), զինվորական ծառայությունից ազատվելու հարկատեսակ:

35 *Չայըրլը պախչէ* (թուրք.՝ çayırlı bahçe), մարգագետնային այգի:

քեզ տեսնէ, վիճակդ կը ծանրանայ: Ըսի ճամբան չեմ գիտեր, ինձի կաղ զինուոր մը գտան 3 մէճիտիէ[36] սակարկեցին, որ ինձի Իզմիրին ճամբան ցոյց տայ՝ պայմանաւ, որ զինուորական պահականոցին առջեւէն ես առանձին անցնիմ, ինքը լեռնային ճամբէն երթալով՝ ինձի պիտի սպասէ որոշեալ տեղ մը… Փախստական կեանքս շատ փոթորկալից եղաւ, շատ անգամներ Աստուած զիս հուրէ եւ սուրէ ազատեց, այս մասին մանրամասն գրել աւելորդ կը նկատեմ… »[37]:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի զինադադարից հետո Անտանտի երկրները ձեռնամուխ են լինում Օսմանյան պետության մասնատման քաղաքականության իրագործմանը, որը պետք է նպաստեր թուրքական լծի ներքո գտնվող ժողովուրդների՝ հույների, հայերի, արաբների ազատագրմանն ու նրանց ինքնուրույն պետությունների ստեղծմանը: Հունաստանին իրավունք էր վերապահված վերագրավել Թրակիան (բացի Կ.Պոլսից) և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները: Հույն-թուրքական պատերազմը սկսվում է 1919 թ. մայիսի 15-ին, երբ հունական զինված ուժերը, Փարիզի հաշտության համաժողովի որոշումների համաձայն, իրենց հսկողության ներքո են վերցնում Զմյուռնիա քաղաքը[38]:

Մկրտիչ Ավետյանն ականատես է լինում, թե ինչպես է հունական բանակն ազատագրում Զմյուռնիան. «1918 թուին պատերազմի վերջաւորութեան կը գտնուիմ Իզմիր, գաղտնի զրոյցներ կը շրջին Իզմիրի ապագայի գրաւման մասին: Օր մը յոյն բանակին կողմէ Իզմիրի գրաւումը Պատերազմական ժողովը որոշում կու տայ, յոյն կարեւոր անձնաւորութիւն մը գաղտնի կերպով ինձի կը յայտնէ եւ խորհուրդ կու տայ նոյն օրը տունէս չմեկնիմ շուկայ»[39]:

93-ամյա վավերագրողը գրի է առել հետաքրքիր մանրամասներ. «Ես կը բնակէի Իզմիրի Քորտելիո արուարձանը, որ օդափոխութեան վայր մըն է Իզմիրի դիմաց, ունի ծովէն ու ցամաքէն երթեւեկութեան ճամբաներ: Գրաւման օրը մնացի Քորտելիո (Քարշը եաքա), ծովեզերքէն հեռադիտակով կը դիտեմ առտուան ժամը 6-ին յոյն բանակը զէնքերնին դէպի վար բռնած ծովեզերք կ'ելլեն նշանաւոր Քորտոն պոյր: Նախապէս կուսակալութեան հետ, հակառակ համաձայնութեան, թուրքերը ծովէն ու ցամաքէն զէնքով կը դիմաւորէն յոյն բանակը: Դիմաւորելով թուրքերը՝ կը յառաջանայ գրաւելու պաշտօնական տեղերը: 24 ժամուան մէջ խաղաղութիւն տիրեց եւ Իզմիրը անցաւ յոյն բանակի գրաւման տակ»[40]:

Դենիզլիից Զմյուռնիա փոխադրվելու որոշումն Ավետյանը կայացնում է հատկապես այն ժամանակ, երբ, իր բնորոշմամբ, թուրքերի մտայնությունը քրիստոնեաների նկատմամբ թունավորված է գտնում. «Եւ սակայն 24 ժամուայ մէջ եղած թալանկողոպուտը ծայրայեղ վիճակի մէջ էր, մանաւանդ թրքական շուկաներուն մէջ: Տեսնե-

---

36 *Մէճիտիէ*, օսմանյան արծաթե դրամ՝ քսան ղուրուշ արժողությամբ:

37 Աւետեան, *Յուշեր*, 4:

38 Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilizations* (London: Constable and company, 1922), 77.

39 Աւետեան, *Յուշեր*, 6:

40 Նույն տեղում:

լով այս վիճակը, ես մտադրեցի անմիջապէս երթալ Տենիզլի եւ ընտանիքս փոխադրել Իզմիր: Թուրքերուն մտայնութիւնը հանդէպ քրիստոնեաներուն թունաւորուած գտայ, մինչ այդ շատ սիրով կը վարուէին, մանաւանդ մեզ՝ հայերուս հանդէպ տարբեր աչքով կը նայէին: Քիչ օրուայ մէջ երկու վաճառատուները փակելով՝ պատրաստուեցայ եւ շատ դժուարութեամբ կրցայ երկաթուղիի տոմսակ ճարել: 3 արու զաւակներով, մայր եւ ընտանիքովս, ողջ առողջ, ութը ժամ շոգեկառքով ճամբորդելէ վերջ հասանք Իզմիր: Հայրս եւ քոյրս մեզ չհետեւեցան, ի վերջոյ Քոնիա (Աքսերայ) աքսորուելով՝ մահացան: Շաբաթ մը վերջ թուրք խուժանը անգլիական երկաթուղին գրաւեց, վերէն վար ոչ մէկ քրիստոնեայ թողուց դուրս ելլէ եւ ամբողջ գծի վրայ եղող քրիստոնէութիւնը մնացին թուրք չեթէներուն ձեռքը»[41]:

Զմյուռնիայում իր գործունեության մասին Ավետյանը գրում է. «Ես Իզմիր հաստատուելով, ընկերս՝ Խայլմ Արտիթիի հետ Իզմիր Փեշտիմալճիլար պաշը պողոտային վրայ Քիւտիւք Քուզուօղլը խանին մէջ մանիֆաթուրայի մեծաքանակի վրայ վաճառատուն մը բացինք: Գիտէք, Իզմիր Միջերկրական ծովուն վրայ Թուրքիոյ առաջին նաւահանգիստն է, ունի երկաթուղիի երկու ցանցեր, մին անգլիական, կ'ելլէ Իզմիրի բուն կայարանէն, հանդիպելով Այտընն: Տենիզլիի քազաներով (միութեսառիֆ) կ'անցնի Քոնիա կուսակալութեան մէջէն, կը հասնի Անթալիա կուսակալութեան Քարա Քոյու կայարանը, որ կը տարածուի մինչեւ Ատալիոյ սահմանը: Սոյն վայրերու մթերքը կը փոխադրէ Իզմիր: Իզմիրի մէջ կար ընդհանուր մթերքներու եւ եւրոպական ապրանքներու շուկայ մը: Երկրորդը ֆրանսական գիծն է, որ Իզմիրի Պասմախանէի կայարանէն մեկնելով Մանիսա, Քասապա, Սալեհլի, Ակ-Հիսար, Ալաշեհիր, Քրքաղաճ, Սոմա, Պալըքասիր, Պերգամա, կը հասնի Պանտըրմայի նաւահանգիստը: Կէս ճամբուն գիծ մը բաժնուելով կը հասնի Ուշակէ մինչեւ Քարահիսար: Այս քաղաքներուն մէջ կային հոծ հայութիւն մը: Նմանապէս Այտընի գիծին վրայ հայաշատ քաղաքներ կային՝ Էօտեմիշ, Պայընտըր, Փուշատա, Այասուլըք, Սէօքէ, Այտընն, Նազիլլի, Օրթակճը, Սարայքէօյ, Տենիզլի: Նոյնպէս այս տեղերուն մէջ կային հայեր, որոնք ունէին դպրոց, եկեղեցի եւ այլ ազգային հաստատութիւններ՝ թաղական եւ հոգաբարձու մարմիններու հսկողութեամբ, նաեւ Իզմիրի մէջ կային արուարձաններ Քարաթաշ, Կէօզ թեփէ, Փոքարիալը, Սալախանէ, Հալքապունար, Պայրաքլը, Քարշը եաքա: Այս վայրերուն մէջ կը բնակէին շատ մը հայեր, ունէին ուրոյն դպրոց եւ եկեղեցի, ակումբ, գրադարան եւ այլ ազգային հաստատութիւններ՝ իրենց թաղական եւ հոգաբարձուներովը»[42]:

Զմյուռնիան Հայոց ցեղասպանության տարիներին

Մասնակի տեղահանություն

Տեղահանությունները՝ որպես ցեղասպանության գործընթացի բաղադրատարր, պետք է ընդգրկեին ինչպես Կ.Պոլսի, այնպես էլ Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչությանը,

41 Աւետեան, *Յուշեր*, 6:

42 Նույն տեղում, 7-8:

որը սակայն զերծ մնաց զանգվածային տեղահանություններից և հետևաբար բնաջնջումից՝ ենթարկվելով մասնակի, սահմանափակ գործողությունների[43]: Զմյուռնիայի հայ համայնքին պարտադրվեցին մասնակի տեղահանություններ 1915-1916 թթ. (երիտթուրքերն առաջին քայլերը սկսեցին Զմյուռնիայի շրջակայքի հայ ազգաբնակչությունից)[44]: 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ին Զմյուռնիայի առաջնորդարանի՝ Կ.Պոլսի պատրիարքին ներկայացրած հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ տեղահանությունները Զմյուռնիայում մասնակիորեն իրականացվել են 1915 թ. նոյեմբերի 15-ին և 1916 թ. նոյեմբերի 25-ին քաղաքի մերձակա բնակավայրերից դեպի Քուշադաս, Դիքիլի (ամբողջովին), Քըրքաղաչ ու Էոդեմիշ (մասամբ): Տեղահանության ժամանակ Զմյուռնիայում բնակվում էր 10 205, Մանիսայում՝ 1 828, Էոդեմիշում՝ 1 336, Քըրքաղաճում՝ 850, Դենիզլիում՝ 1 350, Այդընում՝ 510 հայ, իսկ ամբողջ վիլայեթում հայերի թիվը կազմում էր ավելի քան 19 000[45]:

Տեղահանությունները կազմակերպել և իրականացրել է Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմի բեյը: Վերջինս աչքի էր ընկնում ինքնուրույն կեցվածքով և գործելակերպով, պատրաստ էր ոչնչացնել իր տնօրինությանը հանձնված վերջին հային: Եթե Թալեաթի համար հայերի ոչնչացումը սևեռուն գաղափար էր, ապա Ռահմին այդ գաղափարը ծառայեցնում էր երիտթուրքական պաշտոնեության մեջ իր դիրքերի ամրապնդմանը[46]: Հայտնի է, որ Ռահմին կազմակերպել է նաև հույների զանգվածային տեղահանությունները 1914 թ.[47]:

Բնաջնջում, հրկիզում և տարագրություն

Ավետյանը Զմյուռնիայի հայերի բնաջնջման վերաբերյալ տեղեկությունները հաղորդում է համաձայն ականատեսների վկայության, քանի որ իր և ընտանիքի՝ Զմյուռնիայից հեռանալուց հետո գործադրված բռնությունների վերաբերյալ տեղեկությունները հավաքագրել է՝ զետեղելով հուշագրության մեջ. «Շատ չանցած Քեմալը Իզմիրի արշաւանքովը հայերուն դէմ եղած հալածանքը հակապատկեր մը ստեղծեց, ջարդելով եւ աքսորելով տասը տարեկանէն վեր հայ տղամարդիկը, անխտիր, իսկ անպաշտպան ընտանիքներու մասին ծանօթ էք թրքական անպատկառ ախորժակին: Եղած աւերումը եւ բնաջնջումը, ըստ ականատեսներու վկայութեան, հայերուն մեծամասնութիւնը կը կազմէ, որոնց առիթ տուող եւ քաջալերողը եղած է անամօթ եւրոպացիք, վասն իրենց քաղաքականութեան: Իզմիրի գրաւման մէջ յոյն բանակը յաղթող էր: Ես Իզմիրէն մինչեւ Քարահիսար ականատես եղած եմ յոյներուն յաղթութեան: Դժբախտաբար, եւրոպացիք, մանաւանդ ազատամիտ Ֆրանսան, արգելք հանդիսացան յոյներուն յաղթանակին եւ ի վերջոյ հասան իրենց նպատակին՝

43 Ալբերտ Խառատյան, «Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչության տեղահանումների շուրջ (1915-1916 թթ.)», *Պատմաբանասիրական հանդես* 1 (2016), 1:

44 Նույն տեղում, 10:

45 Նույն տեղում, 10-11:

46 Նույն տեղում, 11:

47 Նույն տեղում, 15:

Իզմիրի քրիստոնէութիւնը զոհել տալով թուրքերուն: Իզմիրի նշանաւոր Քորդոնպոյր ըսուած ծովեզերքին վրայ կը գտնուէր յունական Քիլքիս եւ Ափրոֆ դէմ առ դէմ երկու զրահաւորները: Քեմալի մտնելէն առաջ եւրոպացիք նաեւ Իզմիրի ջուրերուն մէջ կը գտնուէին իրենց զրահաւորներով: Յունական իշխանութեանց սպառնացին հեռացնել ծովեզերքէն՝ իրենց զրահաւորները եւ անշարժութեան դատապարտել թնդանօթի հարուածային ոյժը: Այս բանին ականատեսն եմ, երբ ես ընտանեկան 28 անդամներով շաբաթ մը առաջ առագաստանաւ մը վարձելով Իզմիր՝ Քորտելիոյէն կը մեկնէի, եւրոպական ռազմանաւերէն մեզի նկատեցին ելեկտրական հոսանքի տակ»[48]:

Քաղաքական իրադրությունը և Ավետյանի դիրքորոշումը

Զմյուռնիայում հայերի և հույների բնաջնջման հանցավոր ծրագիրը մշակելիս, որպես իրենց գործողությունների ապահովման և ավարտին հասցնելու երաշխիք, քեմալականները շահարկել են հոգեբանական տարբեր գործոններ, որոնցից թերևս ամենապարզունակը քրիստոնյաներին հանկարծակիի բերելն էր: Այսինքն՝ դիմադրության չհանդիպելու նպատակով՝ քաղաքի քրիստոնյա բնակչության մեջ լայն առումով չպետք է կասկած ներարկեր առաջիկա կոտորածների հետ կապված: Բացառելով բնաջնջվելու հավանականությունը՝ քաղաքի հայ և հույն քրիստոնյա բնակիչներն իրականում «ազատ են արձակել» ոճրագործի ձեռքերը և ավելի դյուրին դարձրել նախապես ծրագրված գործողությունների անարգել կատարումը: Զմյուռնիայի հայերն ու հույներն անտեսում էին իրենց բնաջնջելու վերաբերյալ բոլոր նախազգուշացումները՝ դրանք համարելով ստահոդ տեղեկություններ և ապավինելով քաղաքում տեղակայված եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների «համոզիչ» հորդորներին, թե իբր վախենալու կարիքը չկա. կոտորած չի կարող տեղի ունենալ, քանի որ բոլոր քրիստոնյաներն իրենց պաշտպանության ներքո են գտնվում և այլն[49]:

Մկրտիչ Ավետյանն այն բացառիկ հայերից էր, որ վտանգի լրջությունն իրատեսական էր համարում: Ավետյանի՝ հայերի «սեւ մութ ամպի մը տակ ապրելու» գիտակցման մասին կարդում ենք. «1914 թուին Իզմիր գործով գացեր էի, կը ստանամ հեռագիր մը՝ ապրանք զարնելու մասին, կը վերադառնամ, քաղաքը կը գտնեմ տակն ու վրայ: Մերսինի մեզի ղրկած հեռագիրը կը հաստատէ, որ մենք՝ հայերս, սեւ մութ ամպի մը տակ ապրեր ենք, այլեւս հայութեան համար նոր բան, նոր գործ, որ ամէն հայու գիտցածն է, այս բանը աւելորդ կը համարեմ անոնց մասին գրել»:

Թե ինչպես փրկվեցին Մկրտիչ Ավետյանն ու ընտանիքի անդամները, հուշագրության մեջ կարդում ենք. «… ես բարեբախտաբար Աստուածային հրաշքով

48 Աւետեան, *Յուշեր*, 13-14:

49 Այս թեմայի շուրջ մանրամասն տե՛ս Թեհմինե Մարտոյան, «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)», *Հայագիտության հարցեր* (2014), 61-75: Tehmine Martoyan, "Denying the Possibility of Annihilation during Genocide: A Case Study of the Armenians and Greeks, 1915–1922," *New Perspectives on the Genocide of the Greeks in the Ottoman Empire, 1913-1923,* ed. George N. Shirinian (Chicago, IL: Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2019), 253-268.

ականատես չեղայ, շաբաթ մը առաջ 20 ընտանիքի 28 անդամներով 190 ոսկի զոհողութեամբ կրցած էի ողջ առողջ հասնիլ Իզմիրի դիմաց յունական Միտիլլի կղզիի գիւղ մը»[50]:

Մկրտիչ Ավետյանի և իր ընտանիքի պատմությունը բնականաբար չէր կարող ավարտվել նրանց՝ Միտիլինի հասնելով: Ավետյանը, հավաստի աղբյուրների հիման վրա, շարունակում է մանրամասներ հաղորդել Զմյուռնիայի և տեղի հայերի վիճակի մասին. «Իմ մեկնելէս յետոյ Քեմալը կը յաջողի մտնել Իզմիր, նախ ղրկելով ձի եւ աւանակ նստած գիւղացիներ, յետոյ անզէն թուրքեր եւ կամաց կամաց Իզմիրը պաշարելով՝ զինուորները ազատօրէն այս անգամ այս հանդարտութեան վախճանը կ'ըլլայ զինուորներու յարձակումը դէպի քրիստոնեայ թաղեր, հետը միացան Իզմիրի խուժանը: Ամէն մարդ կեանքը ազատելու համար ծովեզերք կը դիմէ, շատերը ճամբան մեռած եւ ծովեզերք հասնողները ինքզինքնին ծովը նետելով կ'աղաղակեն ազատութիւն, եւրոպացիներու կողմէ, բայց հակառակը կը պատահի. այն կրթեալ եւ մարդասէր եւրոպացին հայուն դէմ հակառակ շարժելով՝ իրենց նաւերուն մօտեցած հայերը փոխանակ պաշտպանելու, տաք ջուրերու ներքեւ կը դնեն զիրենք: Ոմանք ճարպիկ կերպով վեր կը բարձրանան եւ յետոյ կը նետեն ծովը»[51]:

Ավետյանը, անդրադառնալով Զմյուռնիայի հայերի և հույների թաղամասերի հրկիզմանը, գրում է. «Խուժանը չէ գոհացեր միայն վառելով եկեղեցին եւ հիւանդանոցը, այլ փշուր-փշուր ըրած է բարերարներուն արձանները եւ իր ուղղութեամբ գտնուող բոլոր շէնքերուն վրայ վառելանիւթ թափելով՝ ահագին տարածութեան վրայ գտնուող մեծ ու փոքր շէնքերը այրած է եւ այժմ պատասխանատու կը գտնէ հայերը այս հրկիզումին համար, սակայն տեսնողները կը վկայեն, թէ որոնք էին վառողները»[52]:

Վերջաբան

Մկրտիչ Ավետյանի «Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմաններ» խորագրով հուշագրությունը սկզբնաղբյուրային նշանակության տեղեկություններ է հաղորդում ոչ միայն Զմյուռնիայի, այլև արվարձանների, մասնավորապես՝ Դենիզլիի վերաբերյալ: Ավետյանի ձեռագիր, անտիպ հուշագրությունը կարևորվում է հատկապես Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այն Զմյուռնիայում հայերի ներդրման վերաբերյալ արժանահավատ փաստաթուղթ է, ամենատարբեր ոլորտներում հաջողություն գրանցած հայտնի հայերի մասին համառոտ հանրագիտակ:

Հուշագրությունը համապարփակ տեղեկություններ է հաղորդում և՛ նախացեղասպանական, և՛ հետցեղասպանական շրջանի վերաբերյալ. Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատմության մեջ Զմյուռնիայի հայերի վերաբերյալ Մկրտիչ Ավետյանի միկրոպատմությունը նյութի լրացում և ներդրում է՝ «դարերէ ի վեր

50 Աւետեան, *Յուշեր*, 11:

51 Նույն տեղում, 15:

52 Նույն տեղում, 12:

փափաքած տունը ունենալու անխախտ հաւատով». «Հայերը. այս է մեր սիրելի եւ կրթուած մտայնութիւնը մեզ՝ հայերուս հանդէպ: Մէկ րոպէ ինքնագիտակցութեան եկէք, մտածեցէք դուք ձեր մասին, վազ անցէք օտարասիրութենէ, սիրեցէք զմիմեանս սիրոյ անքակտելի ոգիով, եղէք միակամ եւ մի հոգի ըսէք համոզում գոյացնելով, ոչ մէկ օգուտ կայ մեզի օտարներէն, ընդհակառակը՝ կայ առատ թշնամութիւն, բայց մենք ունինք մեր զօրաւոր կամքը եւ ստեղծող միտքը, որ կարող է մեզ աշխարհի վրայ երջանկացնել՝ ստեղծելով մեզի համար ազատ եւ անկախ հայրենիք մը, որու տենչով մահացան մեր նախնիները: Մենք՝ ապրողներս, դարերէ ի վեր դաժան աշխատանքներով կ'աշխատինք իրականացնել զայն, լաւ գիտցէք, եթէ իրար չսիրենք եւ զիրար չհասկնանք, մեր հետեւանքն ալ նոյն բախտին ենթակայ պիտի ըլլայ: Կ'աղօթեմ Աստուծոյ իմ անցուցած փորձառութենէս, խորհուրդ կու տամ իմ ազգիս համայն զաւակներուն, որ գիտակցին իր ազգային ունեցած ուղղութիւնը տայ՝ ուսանելու իր դարերէ ի վեր փափաքած տունը ունենալու[53],– Հայե՛ր, կ'ուզէ՞ք այս աշխարհին մէջ ձեր դիրքերուն վրայ ամուր մնալ. եղե՛ք աղաւնիի պէս միամիտ, իսկ աղուէսի պէս նենգամիտ, չի բաւեր ձեր ստեղծագործութիւնը, միայն զայն ձեռքէ չհանելու եւ աւելի ուժեղացնելու համար հնարամտութիւն պէտք է ունենաք, ինչպէս որ ունին հրեաները, փորձառութիւն առէք ձեր անցուցած կեանքէն եւ ըստ այնմ գործեցէք ձեր կեանքին մէջ, ապա թէ ոչ, ուր որ ալ գտնուիք, ուր որ ալ գործէք, լաւ գիտցէք, որ մեր վրայ կնքուած գաղթական անունը պիտի չսրբուի, եւ պիտի մնաք անտէր անտիրական հայ գաղթական»[54]:

FROM SMYRNA TO MYTILENE: SURVIVAL STORY OF MKRTICH AVETYAN

Tehmine R. Martoyan
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

Eyewitness-survivor Mkrtich Avetyan's memoir is about the peaceful life of Armenians of Smyrna, rooting of enmity against them, violence, and exile. Mkrtich Avetyan was drafted into the army and sent to Constantinople as an artisan at the beginning of World War I. Avetyan decided to move his family from Denizli to Smyrna because the Turkish sentiments towards the Armenians had been sharply deteriorated. A week before the invasion of Smyrna by the Kemalist army, Mkrtich Avetyan, together with 20 other families, arrived in Mitilini (Greece) from Smyrna, having paid 190 Ottoman gold liras. Mkrtich Avetyan wrote his memoirs in Aleppo in 1965 at the age of 93.

53 Աւետեան, *Յուշեր*, 11:

54 Նոյն տեղում, 5: Մկրտիչ Ավետյանն այսպես է ավարտում հուշագրությունը. «Վերոյիշեալ դրութեան ականատես եւ վկան՝ 30/9/1965 Հալէպ (93) տարեկան Մկրտիչ Աւետեան»:

Key words: Smyrna, Denizli, Cordelio, Mkrtich Avetyan, memoir, Mesropyan school, Hripsimyan school, the First World War, Kemalist army, Greek army, Mustafa Kemal, Rahmi bey, Mytilene.

ОТ СМИРНЫ ДО МИТИЛИНИ. ИСТОРИЯ ЖИЗНИ МКРТЫЧА АВЕТЯНА

Тегмине Р. Мартоян
Фонд "Музей-институт Геноцида армян," Армения

РЕЗЮМЕ

Воспоминания свидетеля-выжившего Мкртыча Аветяна о мирной жизни армян Смирны, укоренении вражды против них, насилии и изгнании.
В начале Первой мировой войны Мкртыч Аветян был зачислен в армию и направлен в Константинополь в качестве ремесленника. Аветян решает перевезти семью из Денизли в Смирну, так как настроения турок по отношению к армянам резко ухудшились. За неделю до вторжения кемалистской армии в Смирну, Мкртыч Аветян вместе с 20 другими семьями прибывает из Смирны в Митилини (Греция), заплатив 190 османских золотых. Свое рукописное воспоминание Мкртыч Аветян записал в Алеппо в 1965 году в возрасте 93 лет.

Ключевые слова: Смирна, Денизли, Корделио, Мкртыч Аветян, мемуары, Месропский колледж, Коллегия Рипсимянца, Первая мировая война, кемалистская армия, греческая армия, Мустафа Кемаль, Рахми-бей, Митилини.

REFERENCES

Մեր Զմիւռնիան [Our Smyrna]. New York: Armenian Smyrna Association, 1961;

Acharyan, Hrachia. Հայ գաղթականության պատմություն [The History of Armenian Diaspora]. Yerevan: Zangak-97, 2002;

Aghayan, Tsatur. Հայերը՝ Թուրքիայում [The Armenians in Turkey]. Yerevan: Hayastan, 1994;

Astoyan, Anahit. Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը և նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին [The Economic Condition and Material Losses of the Armenians of Bursa Province during the Armenian Genocide]. Yerevan: Gitutyun, 2017;

Avetian, Mkrtich. Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները [Memoir: The Various Difficult Conditions of the Life of a Family of Armenian Preservation], unpublished;

Galustyan, Regina. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսության զարգացումը (1889-1908)», [The Evolution of the Ideology of the "Committee of Union and Progress" (1889-1908)]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 7, no. 2 (2019): 9-32;

Grigoryan, Asya and Brutyan, Vachik. Զմյուռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր (19-րդ դարի սկզբից մինչև 1922 թ.) [Outlines of the History of Smyrna Armenian Educational and Cultural Life (From the Beginning of the 19th Century to 1922]. Yerevan: Iravunq, 2007;

Kharatyan, Albert. «Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչության տեղահանումների շուրջ (1915-1916 թթ.)» [About the Deportation of the Armenians of Constantinople and Smyrna (1915–1916)]. *Patmabanasirakan handes* 1 (2016): 3-20;

Kharatyan, Albert. Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI-XIX դ. I կես)[Armenian Colonies of Smyrna and the Coast of the Aegean Sea (16th - first half of the 19th century)]. Yerevan: Gitutyun, 2022;

Martoyan, Tehmine. «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)» [The Consequences of the Denial of the Threat of Annihilation in Case of the Greek and the Armenian Population of Smyrna (September 1922)]. *Hayagitutyan harts'er* 1 (2014): 61-75.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Թեհմինե Ռ. Մարտոյան, պատմ. գիտ. թեկն., միջազգայնագետ-արևելագետ (իրանագետ), ցեղասպանագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Զմյուռնիայի հայերի և հույների բնաջնջման և քաղաքի հրկիզման պատմություն, զոհի հոգեբանական ժխտում և այլն:

Էլ. փոստի հասցե՝ martoyan.tehmine@genocide-museum.am

Tehmine R. Martoyan, PhD in History, specialist in international relations/oriental studies (Iranology), specialist in genocide studies, senior researcher at the Armenian Genocide Victims and Survivors Documentation and Research Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – the history of the annihilation of the Armenians and Greeks of Smyrna and the fire of the city, psychological denial of victim, etc.

E-mail: martoyan.tehmine@genocide-museum.am

Тегмине Р. Мартоян, канд. ист. наук, специалист по международным отношениям/ востоковед (иранист), геноцидовед, старший научный сотрудник Отдела документации и исследований жертв и выживших Геноцид армян, Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – история истребления армян и греков в Смирне и поджога города, психологическое отрицание жертвы.

Эл. почта: martoyan.tehmine@genocide-museum.am

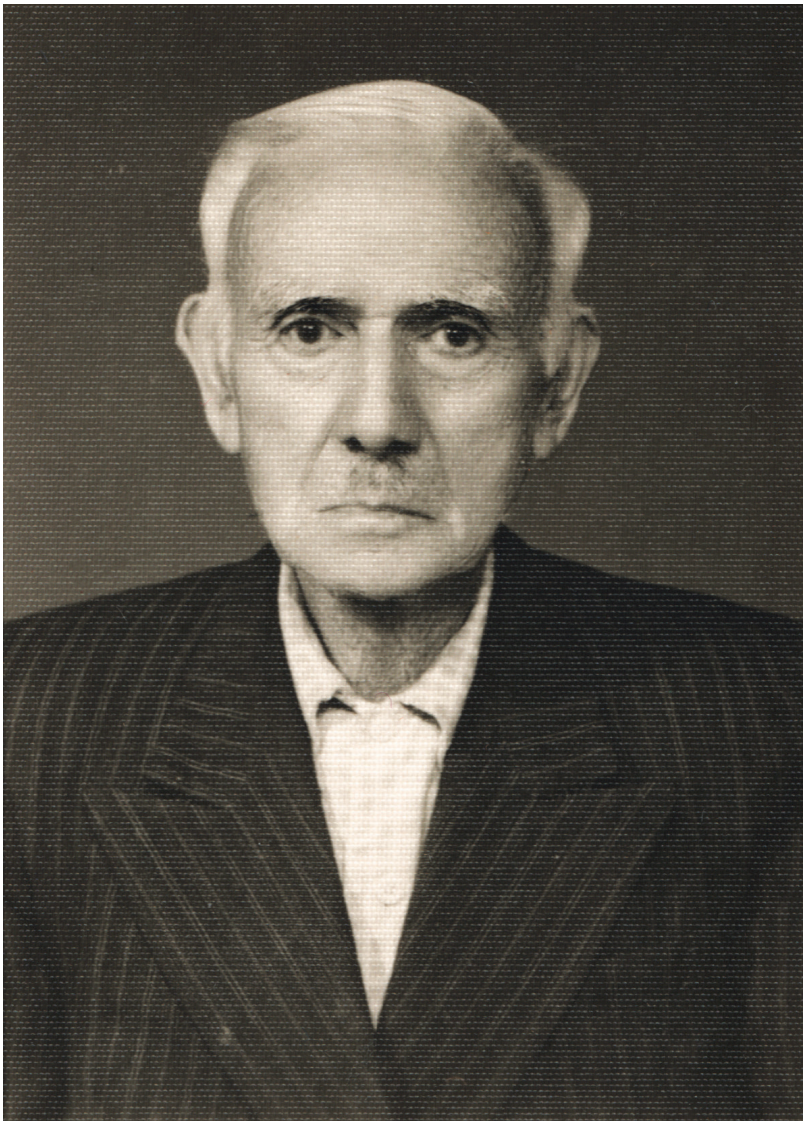

Մկրտիչ Ավետյանը
Ավետյան ընտանիքի արխիվ

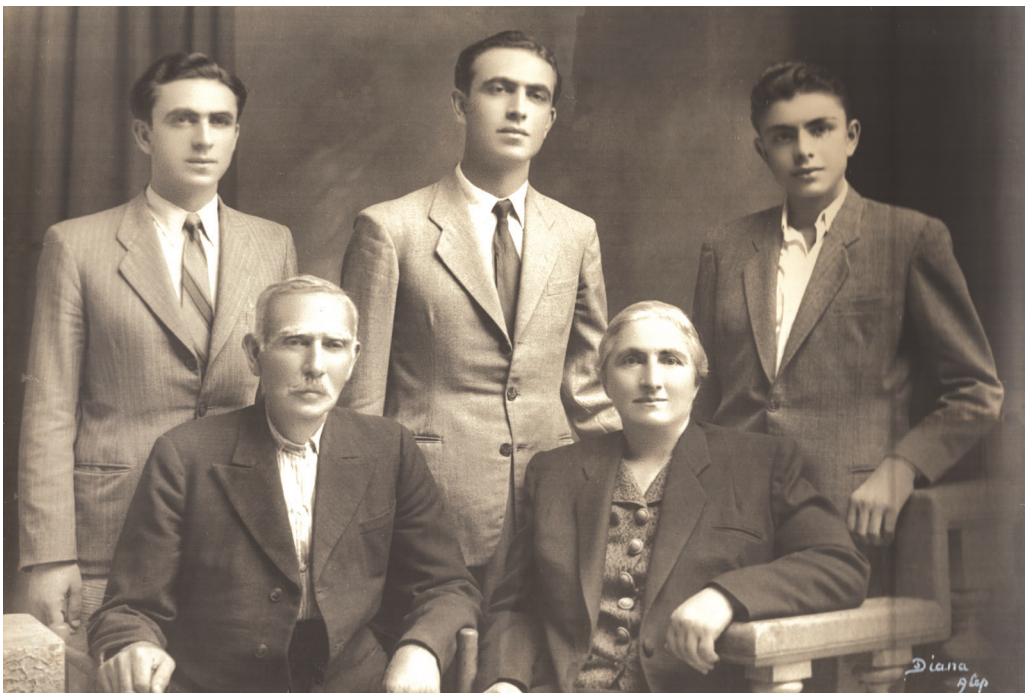

Մկրտիչ Ավետյանը կնոջ և որդիների հետ
Ավետյան ընտանիքի արխիվ

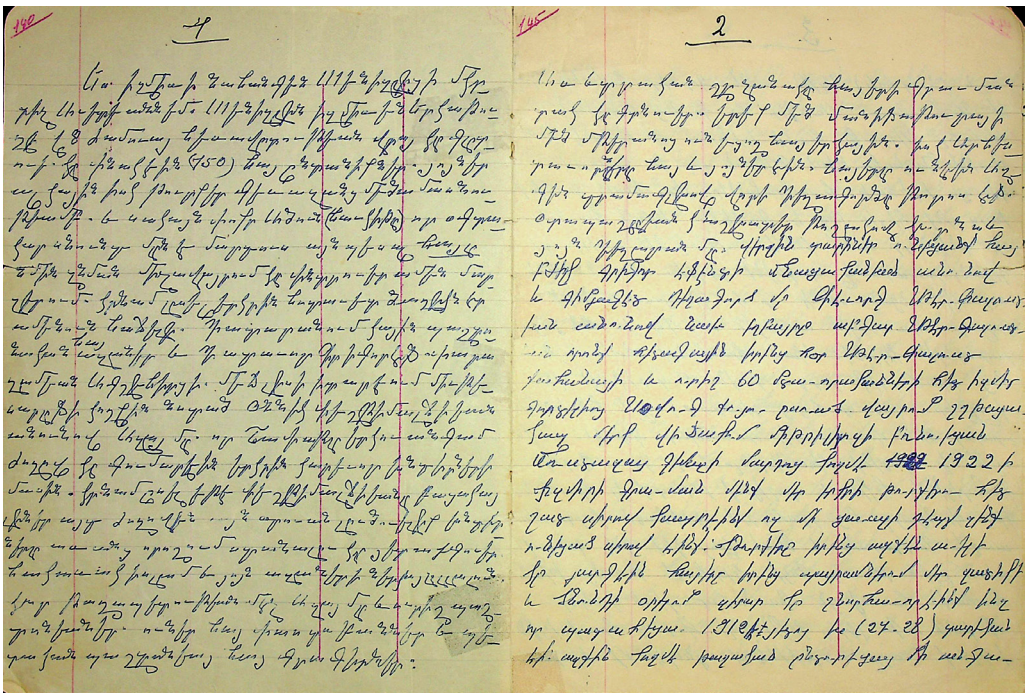

Հատված ձեռագիր հուշագրությունից
Ավետյան ընտանիքի արխիվ